

VI. REZIME I KONAČNI ZAKLJUCCI

„Ovaj partizanski rat ima i dobru stranu: on nam omogućuje da istrebimo sve što nam se suprotstavlja.“¹

Ovom izjavom od jula 1941. dočekaio je Hitler Staljinov poziv da se u SSSR-u pokrene partizanski rat protiv nemačkih okupatora. Pod isprikom borbe protiv partizana aktivirale su razornu mašineriju protiv „jevrejskog boljševizma“ na Istoku akcione grupe, policija i Služba bezbednosti. Pri tom ih je Vermaht višestruko potpomagao. Stavljao im je na raspolaganje vozila i pogonski materijal, obeležavao i registrovao Jevreje, predavao im na „dalji postupak“ Jevreje, partizane i ostale sumnjive građane koje su pohapsili vojnici pri redovnom patroliranju; visoka vojna lica pozivala su u svojim naredbama trupe na puno razumevanje „potrebe stroge, ali pravedne odmazde nad jevrejskom nižom rasom“;² u pojedinim slučajevima trupa je čak i sama učestvovala u masovnim likvidacijama Jevreja, koje su sprovodile akcione komande.³

Srazmera učešća Vermahtovog aparata u akcijama istrebljenja Jevreja, Cigana i ostalog građanskog stanovništva bila je u vojno opsednutoj Srbiji 1941/42. kvalitativno još i mnogo veća nego u SSSR-u. U vojnom vrhu i na sovjetskoj teritoriji postojalo je bar formalno ograničenje između Vermahtovog resora s jedne i akcionih grupa sigurnosne policije i Sigurnosne službe, s druge strane. U Srbiji naprotiv, razdvojenost zadataka postojala je samo do leta 1941. godine. Usled oskudice u raspoloživom SD i policijskom ljudstvu, od toga vremena poveravana je borba protiv partizana trupi pod komandom Vermahtovog zapovednika.

U pogledu okupacione strukture, može se situacija u Srbiji počevši od jeseni 1941. uporediti sa stanjem u Francuskoj. I tamo je nakon kapitulacije postavljen Vermahtov zapovednik koji je saradivao sa domaćom upravom i vladom; od leta 1941. došlo je do pojačane aktivnosti u pružanju otpora koja se ispoljavala u atentatima na pripadnike okupacione vlasti, tako da su Hitler i Kajtel naterali Vermahtovog zapovednika u Francuskoj, Ota fon Stilpnagela (Otto von Stuelpnagel), da

¹ Citirano prema: Hillgruber „Konačno rešenje“ i nemačko carstvo na Istoku, str. 146.

² Dnevna zapovest generalfeldmaršala Fon Rajhenaua (Von Reichenau) od 10. 10. 1941 (citirano prema: Streit, *Nedrugovi*, str. 115).

³ Negde oko 2. 7. 1941, kada je u galicijskom mestu Luk, prilikom masovnog streljanja, koje je izvršila specijalna Komanda 4a akcione grupe C, nazvanog „odmazdom“, uz dovođenje pešadijskog voda, ubijeno 1.160 Jevreja (Krausnick) Wilhelm, *Trupa ideološkog rata*, str. 187.

za svakog ubijenog Nemca strelja 100 taoca. Međutim, za razliku od zapovednika u Srbiji, general Stilpnagel u Francuskoj je protestovao protiv ovakve politike, te je stoga smenjen početkom 1942. godine. Dok je u Francuskoj između septembra 1941. i maja 1942. godine prilikom streljanja talaca od Vermahtove egzekucione komande ubijeno 466 ljudi,⁴ „politici odmazde“ generala Bemea žrtvovano je između oktobra i decembra 1941. godine više od 25.000 ljudi.

Bemeov postupak sastojao se uglavnom u „korišćenju Vermahta“. Vrhovi Vermahta su se još pri planiranju vojnog pohoda na Rusiju složili da prekorače konvencionalne granice rata. I previše su usrdno pristali na zakletvu Hitleru da će voditi neograničeni „uništavajući rat protiv boljševizma i jevrejstva“. Vermahtovi protesti protiv ubistava akcionih grupa u Poljskoj 1939. godine, pripadali su 1941. već odavno prošlosti. Za razliku od akcionih grupa koje nije vezivala nikakva zabrana, Vermahtovom radijusu delovanja bila je postavljena makar formalna granica: samo privida radi morala je svaka akcija biti obrazložena vojnom nužnošću. General Berne je svoje „kaznene akcije protiv srpskog stanovništva“, koje je sam tako nazvao, izvan granica zemlje predstavljao kao „vojne mere odmazde“, dok je akcija istrebljenja jevrejskih muškaraca svrstavao u ratno-pravno opravdana „streljanja talaca“, a takvo opravdanje bez pogovora je prihvatao Vermahtov najviši vrh.

Berne je streljanjem svih jevrejskih muškaraca i Cigana litalica iscrpeo sve zakonske mogućnosti koje su još bile dozvoljene Vermahtu u nacističkom sistemu. Time se podudarao Bemeov „način tretiranja jevrejskog problema“ u jesen 1941. sa načinom postupanja akcionih grupa u SSSR-u. Ovi su krajem juna 1941. od Hajdriha dobili nalog da „likvidiraju sve Jevreje na partijskim i državnim položajima“, kao i druge „radikalne elemente“, pri čemu su se najpre ograničili na „ubijanje jevrejskih muškaraca - naročito uzrasta podobnog za odbranu - radi odmazde i iz drugih neodrživih razloga.“⁵ Sa malim izuzecima otpočelo je fizičko uništavanje žena i dece nekoliko nedelja kasnije.⁶

Kao jedinom Vermahtovom zapovedniku generalu Bemeu pripadalo je pravo da uvede u svom okupacionom domenu istrebljenje Jevreja. Berne je u zapovesti koju je lično potpisao, naredio da se „svi Jevreji“ u Srbiji uzmu kao taoci i da se streljaju u slučaju napada na okupatora ili na folksdojčere.⁷ To nije bila tajna zapovest, već dnevna zapovest, koja je za 37-ostruko izvršavanje prenetu svim Vermahtovim jedinicama u Srbiji, Bemeovom neposrednom pretpostavljenom (general feldmaršalu Listu) i nemačkom generalu u Zagrebu (Glezu fon Horstennau).

Ova zapovest odgovarala je svim „kriterijima konačnog rešenja“:

⁴ Birn, *Viši SS i policijski rukovodioci*, str. 250.

⁵ Streim, *Povodom objavljivanja opšte zapovesti o istrebljenju Jevreja*, str. 117.

⁶ Akciona grupa A, koja je u leto/jesen 1941. operisala na Baltiku, mislila je sve do oktobra 1941. da se njen zadatak isključivo sastoji u ubijanju odraslih jevrejskih muškaraca, pre nego što je ovaj „nesporazum“ obelodanjen, pa je ona prešla na likvidaciju jevrejskih žena i dece (Browning, *Fateful Months*, str. 19).

⁷ BA-MA, RH 26-104/14, Bemeova zapovest po predmetu: Ugušivanje komunističkih ustaničkih pokreta, 10. 10. 1941.

Ona je uvodila:

sprovođenje smišljenog i sistematskog ubijanja Jevreja⁸ za ubijanje bilo je „lično držanje Jevreja potpuno zanemarljivo. Da li 'neprijateljsko' ili 'ponizno' [...], da li je bio 'počinilac' u nekom slučaju ili nije bio: 11 odnosu na Jevreja u osnovi nije bilo mesta za individualno gledište ili preispitivanje; streljali su ga jer je bio Jevrej.“⁹

Ono što Krausnik konstatuje o ubijanju Jevreja od akcionih grupa u SSSR-u i što Jeki uopšteno definiše kao znak za raspoznavanje „konačnog rešenja“, to važi i za Bemeovu zapovest u Srbiji: on je dao da Vermahtove jedinice streljaju jevrejske muškarce kako smišljeno, tako i sistematski. Individualno držanje Jevreja bilo je pri tom isto tako beznačajno kao i pitanje da li imaju nekakve veze sa povodom za njihovo ubijanje.

Pomenuta zapovest sprovođila se doslovce i bez pogovora. Vermaht nije likvidirao samo srpske Jevreje, već i Jevreje iz „kladovskog transporta“. Upravo ta okolnost potvrđuje činjenicu da se Bemeova zapovest uklapa u okvire „konačnog rešenja“: austrijske, berlinske i danciške Jevreje tog izbegličkog transporta internirali su u Sapcu nemački organi još 11 juna 1941. godine - dakle, pre izbivanja partizanskog ustanka - prema tome nisu mogli da imaju nikakve veze sa partizanskim ustankom. Vermahtovo rukovodstvo je od početka partizanskog ustanka očajnički nastojalo da od „umorne gomile okupatora“ načini angažovanu borbenu trupu. Međutim, formiranje Lovачke komande, praćeno snažnom propagandom, kao ni pojačano streljanje civila, nisu mogli da spreče brzo širenje ustaničkog pokreta. General Berne je pokušao na više načina da podigne borbeni moral svojih trupa. S jedne strane operisao je „klasičnim“ muškim strahovanjima: u nedostatku boljeg tvrdio je da će partizani grozno osakatiti njegove vojnike u slučaju zarobljavanja. Na ovakav način izazvana mržnja i strah mogli su se koristiti kao pokretači za „moralno prihvatanje“ politike uništavanja. Osim toga, Berne je apelovao na istorijske revanšističke želje kod trupe koja je sastavljena uglavnom od Austrijanaca i pozvao je na bespoštedno postupanje sa građanstvom - znajući dobro kako su njegovi vojnici bili prijemčivi na takav poziv. Krvoprolića u Kraljevu i Kragujevcu, kao i potonje pohvaljivanje jedinica koje su u njima učestvovala, pokazuju da se to isplatilo.

U takvoj klimi neobuzdanog masovnog ubijanja moglo je istrebljenje Jevreja da se sprovedi usput. Ono nije moralo da se izričito naznači kao takvo, već je bilo moguće da se vojnički deklarise kao „odmazda“, tako da ga je sprovođila sama trupa. Berne je mogao da računa s tim da će na osnovu njegove naredbe o streljanju taoca u odnosu 1:100, srazmerno neznatan broj Jevreja biti „sređen“ u malom broju streljačkih akcija. U tu svrhu trebalo je uključiti samo mali broj Vermahtovih ljudi, tako da nije bilo bojazni od naročito negativnih uticaja na moral trupe. Pada u oči to da se pojedini delovi trupe ni po čemu ne razlikuju što se tiče sprovođenja u praksi ove ubilačke politike. Da li je bila posredi borbena divizija

⁸ Tako definiše Jeki „konačno rešenje“ (Jaekel, *Donošenje konačne odluke kao istorijski problem*, str. 10).

⁹ Krausnick/Wilhelm, *Trupa ideološkog rata*, str. 14.

(recimo, 342. ID generala Hinghofera) ili okupaciona divizija 15-og talasa, ili puk vezista, ili pak stražarski bataljon¹⁰ - svi su oni po odgovarajućoj naredbi bez pogovora vršili pokolj nad Jevrejima, Ciganima i ostalim srpskim građanima.

Na osnovu izjava svedoka, a naročito preko intervjua sa nekadašnjim pripadnicima Vermahta, koji su u jesen 1941. stacionirani u Srbiji, stiče se utisak da su vojnici različito reagovali na ove akcije. Neki su žudno prihvatili oficirske zapovesti o neobuzdanom ubijanju, jer su im pružale mogućnost da kompenzuju vojničke poraze i frustracije. Ponos vojnika zbog ovakvih „učinaka“ dolazio je do izražaja, između ostalog, u pismima porodici u kojima su opširno opisivali masovne likvidacije prilažući odgovarajuće fotografije.¹¹ Pitanje drugova: „Ideš s nama na streljanje Jevreja?“¹² kojim je Bečlija Franc H. dočekan po povratku sa dopusta u oktobru 1941. godine u svoju obaveštajnu četu, ne ukazuje baš na to da su streljanja Jevreja opšteuzevši izazvala duboku ganutost kod vojnika koji su u njima učestvovali...

Drugi vojnici su ćutali i pokušavali time da sakriju svoje užasavanje. Danas kad se nekadašnji pripadnici Vermahta upitaju o njihovom učešću u streljanju Jevreja, oni se jednoglasno pravdaju ukazivanjem na „surovu partizansku borbu koja je upravo dovela do strahota na obema stranama“.

A. A.,¹³ bivši pripadnik 3. čete ANR 521, poreklom iz Linča, koji je prema spostvenoj nepotvrđenoj izjavi, samo kao stražar na rampi - posle napada partizana na Vermahtove vojnike kod Topole - dva puta prisustvovao streljanju Jevreja, tvrdi da su on i još neki drugovi iz čete „u sebi protestovali“ protiv streljanja Jevreja, ali da nikada nisu među sobom o tome govorili. Na moju primedbu izgovorenu sa iznenađenjem, da mogu razumeti kako on kao podoficir nije smeo pred svojim pretpostavljenima da se buni zbog streljanja Jevreja, ali da mi je neshvatljivo zašto vojnici koji su učestvovali u streljanjima, nisu makar između sebe razgovarali o tim „akcijama“, vodili smo sledeći dijalog:

„Autor: Nisam tako naivan da bih pomislio da je (pripadnik egzekucione grupe kod četovode - W. M.) protestovao ili da je bar diskutovao sa njim?...“

A. A.: Vidite, svako hoće da preživi. I svako se radovao daje u ovoj jedinici. Dakle i to treba već jednom reći.

Autor: Dakle, bolje u Srbiji nego u Rusiji?

A. A.: Pa to je bilo skoro životno osiguranje. Pa čovek nije hteo rizikovati da se odjednom nade negde u pešadiji - u Rusiji, možda u jednoj kaznenoj ekspediciji.

¹⁰ Stražarske jedinice su između ostalog čuvale stražu i u Niskom konclogoru, gde su bili zatočeni Jevreji i lica na koja se sumnjalo da su partizani, pa su ih streljali u slučaju potrebe za taocima [BA-MA, RH 53-18/378, izveštaj narednika Vilija Šećera (Willi Schaezter), 1./920, o službi u Niskom konclogoru, 25. 6. 1942].

¹¹ Uprkos tome što je Pemzl (Pemsel), Bemeov načelnik štaba pripremio visokim kaznama, Vermahtovi vojnici su i dalje praktikovali to privatno ratno izveštavanje. U decembru 1941. načelnik štaba sadašnjeg zapovednika u Srbiji, ponovo je bio primoran da podseća svoju trupu na to da mu se predaju već urađeni snimci zajedno sa negativima (*isti izvor*, RH 26-104/52, Naredba po predmetu fotografisanja izvršenja presude prekog suda putem streljanja, 15. 12. 1941).

¹² ZStL, 503 AR-Z 2/66, „Preliminarna ispitivanja protiv Valtera I.“, svedočenje Franca H.

¹³ Inicijali su izmenjeni po izričitoj želji intervjuisanog.

Autor: Košulja je bliža čoveku od kaputa?

A. A.: Svakako."¹⁴

Ovaj dijalog ilustruje to da se sa ove strane nije trebalo plašiti nikakvog zastoja u glatkom toku politike odmazde. Vojnici nisu stavljali na kocku svoje „životno osiguranje" zbog Jevreja, Cigana i Srba. Stoga se nisu usudili da kritikuju pretpostavljene, njima je čak i oklevanje da učestvuju u egzekucijama izgledalo kao visok rizik, nisu imali hrabrosti ni da govore o tome - iz opravdanog ili neopravdanog straha da će ih drugovi denuncirati i da će dobiti kazneni premeštaj, ukoliko bi izrazili sumnju u pravičnost streljanja Jevreja.¹⁵

Nemačkim okupatorima u Srbiji bilo je potpuno jasno da su streljanja taoca služila samo kao kamuflaža za likvidiranje Jevreja. Dok su se u zvaničnoj prepisci striktno držali uobičajenog eufemističkog načina izražavanja, nazvao je Harald Turner, načelnik Vojne uprave, u poverljivom privatnom pismu svom prijatelju Rihardu Hildebrantu, SS grupenfireru, stvar pravim imenom, ukazavši na to da se „jevrejsko pitanje na ovaj način najbrže" rešava.¹⁶

Podstrek za ovakvo rešavanje dolazio je već i ranije iz Berlina: početkom septembra 1941. godine Ajhman je u telefonskom razgovoru sa savetnikom poslanstva u Berlinu, Rademaherom predložio streljanje srpskih Jevreja. Ovu opciju prihvatili su Rademaher i njegov pretpostavljeni, državni podsekretar Luter kao „akciju protiv talaca" i o tome obavestili poslanika Benclera u Beogradu.¹⁷ Kad je Bencler, potom, početkom oktobra, više puta urgirao deportaciju srpskih Jevreja, Luter je bio primoran da stvar preda ministru inostranih poslova Ribentropu, ne bez ljutitog podsmevanja teškom shvatanju vojnog zapovednika, ukazujući na to da su u drugim oblastima „drugi vojni zapovednici već završili sa znatno većim brojem Jevreja, a da uopšte nisu govorili o tome."¹⁸ Luterovo zameranje generalu Bemeu bilo je neopravdano, jer je ovaj još dve nedelje pre svog postavljenja za zapovednika u Srbiji odlučio da se streljaju Jevreji. Ni u jednoj okupiranoj zemlji nije u tako brzo napredovao proces donošenja odluke o uništenju Jevreja.

Pri postavljanju za opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji, Berne nije preuzeo samo zapovedničku vlast nad trupama koje su se tamo stacionirale, već i nad svim ostalim nemačkim okupacionim organima. On je sam odlučivao o metodama gušenja ustanka. Bez njegovog odobrenja nemački poslanik, ni zastup-

¹⁴ Intervju sa A. A. 22. 2. 1990.

¹⁵ Ta legenda daje vojnicima bilo zaprećeno streljanjem u slučaju kolebanja da učestvuju u streljanju lišena je svake osnove. Čak i onaj često citirani „Sulcov slučaj" pokazao se izmišljenim: inostrani mediji javljali su daje narednika Jozefa Sulca 20. jula 1941. u srpskoj varošici Smederevskoj Palanci, egzekuciona grupa 714. divizije streljala zajedno sa 16 partizana, pošto je ovaj odbio da učestvuje u streljanju partizana. Na inicijativu centrale u Ludviksburgu vršio je ekspertizu Savezni arhiv - Vojni arhiv u Frajburgu, te se ispostavilo daje Jozef Sulc bio smrtno ranjen dan uoči egzekucije tih 16 partizana, prilikom vatrenog okršaja sa partizanima (Ova ekspertiza odštampana je u izvodima u: Hajner Lihtenštajn, *Hinderov zeleni pomagač*. Zaštitna i redarska policija u „Trećem Rajhu", Keln, 1990).

¹⁶ NO dokument 5810, Turnerovo pismo Hildebrantu, 17. 10. 1941.

¹⁷ „Jevreji sakupljeni u logorima moraju upravo kao taoci da služe na dobrobit svoje sabraće po rasi" (PA-AA, za unutrašnjost IIg, Luterov telegram Bencleru od 16. 9. 1941).

¹⁸ PA-AA, za unutrašnjost, IIg, Beleška o Luterovom izveštaju od 2. 10. 1941.

nici privrednih, policijskih ili vojnih vlasti nisu mogli da donose odluke niti da razvijaju aktivnost u oblastima koje su direktno, ili makar indirektno, imale neku vezu sa gušenjem ustanka. Odmah nakon Bemeovog dolaska u Beograd, pritisli su ga Bencler i Turner urgirajući što skorije „rešenje jevrejskog pitanja.”¹⁹ U pismu upućenom lično ministru inostranih poslova, pokušao je Bencler da stavi poseban naglasak na svoju molbu da se deportuju srpski Jevreji, ukazujući pri tom na to da su ga i Berne i Dankelman „ponovo izuzetno naglašeno zamolili da se i u njihovo ime izdejstvuje to da se Jevreji po mogućstvu odmah otpreme van zemlje.”²⁰

Međutim, pre nego što je stigao odgovor iz Berlina. Berne je samostalno doneo odluku o ubijanju Jevreja. Kao osnova za to poslužile su mu dve naredbe njegovih berlinskih pretpostavljenih: Hitlerovo firersko uputstvo br. 31a od 16. septembra 1941, koje sadrži nalog „da se dalekosežno u čitavom regionu ponovo uspostavi red pomoću najoštrijih mera”;²¹ i zapovest načelnika Vermahtove mesne komande, Kajtela sa istim datumom, u kojoj je bio naredio da: „U znak odmazde za život jednog nemačkog vojnika, treba u tim slučajevima uglavnom da važi smrtna kazna za od 50 do 100 komunista”,²² pri čemu je Kajtel posle nekoliko dana grupu žrtava proširio na „nacionalističke” i „građansko-demokratske” taoce.²³

Ni kod Hitlera ni kod Kajtela nije bilo reči o „Jevrejima”.

Ipak, ove naredbe Vermahtove centrale usađene u klimu propagiranog „ideološkog rata” bile su dovoljne da se na licu mesta izvode sopstveni zaključci i da se samostalno pokrene proces „konačnog rešenja jevrejskog pitanja” u Srbiji.

Uklanjanje „jevrejsko-boljševičkih razbijača” postalo je gotovo integralan deo Vermahtovih ciljeva. Čak ni na sovjetskom ratnom poprištu Vermahtovi vrhovi, u najmanju ruku, nisu krili da su saglasni sa uništavanjem Jevreja; u pojedinačnim slučajevima su Vermahtove jedinice bile čak i direktno uključene u akcione grupe. Nakon što je akciona grupa C u klisuri Babi Jar kod Kijeva ubila preko 30.000 Jevreja, izdao je generalfeldmaršal Fon Rajhenau - tačno onoga dana kada je general Berne naredio sistematsko uništavanje Jevreja u Srbiji - već pomenutu dnevnu zapovest, koja je uz Hitlerovu saglasnost prenošena kao uzor višim komandama vojski i armije na Istoku. U njoj je Rajhenau naznačio pohod na „jevrejsko-boljševički sistem” kao Vermahtov istorijski zadatak:

„Stoga vojnik mora da ima puno razumevanje prema nužnosti stroge ali pravične odmazde nad jevrejskom nižom rasom. Ta odmazda ima dalje za cilj da u zametku uguši napade u leđa Vermahtu, koje po našem iskustvu uvek podstiču Jevreji.”²⁴

¹⁵ Najverovatnije je i Fuks, načelnik SIPO i SD bio aktivan u tom smislu. Pošto više ne postoje dokumenti ove službe iz godine 1941, ne mogu se potvrditi te verovatne pretpostavke.

²⁰ PA-AA, za unutrašnjost Ilg, Benclerovo pismo Ribentropu od 28. 9. 1941.

²¹ Hitlerova uputstva za vođenje rata 1939-1945, str. 149.f.

²² BA-MA, RH 26-104/14, Kajtelova naredba od 16. 9. 1941.

²³ *Isti izvor*, RH 24-18/213, OKW Kajtel na adresu ORH/ Gen. Quart, und Wbf. Jugoistok, 28. 9. 1941.

²⁴ Citirano prema: „Bog s nama”, str. 39f.

Štrajt (Streit) tumači Rajhenauovu zapovest kao znak Hitleru „da je vojska sazrela za dalekosežnije zahteve.“²⁵

Bemeova naredba pokazala je Hitleru to daje vojska ne samo sazrela, nego daje već postala samostalno aktivna u istrebljivanju Jevreja.

Mesna komanda Vermahta (OKW) protestovala je protiv ove ubilačke politike samo jednom: kada je nakon neobuzdanih krvoprolića u Kraljevu i Kragujevcu dospelo u opasnost pravi cilj „smirenja“ Srbije - eksploatacija resursa i radne snage zemlje u interesu nemačke ratne privrede. Tada je OKW naredila da se pristupi celishodnijem izboru taoca. Da bi se izbegao svaki nesporazum, načelnik Vojne uprave, Turner, za svaki slučaj, odmah je objasnio da su Jevreji i Cigani izuzeti od tih novih kriterijuma.²⁶

General Berne, svakako, nije došao u Srbiju sa namerom da istrebi tamošnje Jevreje. Tek su konkretne okolnosti, tj. traženje odgovarajućeg „rezervoara“ taoca, povezano sa bezizlaznošću da se Jevreji deportuju na Istok, uticale na nemačke okupacione organe da u ubijanju Jevreja sagledaju koliko praktično, toliko i jednostavno rešenje.

U istraživanju holokausta dovodio je kompleks „konačno rešenje jevrejskog pitanja“ na teoretskom planu do kontroverznih ocena. Vermahtova uloga i „slučaj Srbije“ ostali su u raspravama svakako izuzeti. Ali upravo osvetljavanje događaja u Srbiji može rekonstrukciji kompleksne geneze „konačnog rešenja jevrejskog pitanja“ i donošenju definitivnog zaključka da doda nove aspekte koji su dosad bili nedovoljno uzeti u obzir.

Načinimo kratku rekapitulaciju dosadašnjih diskusija i istraživanja:

Pošto, najverovatnije, nikad nije bilo izdato pismeno naređenje za „konačno rešenje jevrejskog pitanja“ (izvesno, bar nije sačuvano) i kako se usmeno naređenje ne može sa sigurnošću potvrditi, razvila se poslednjih godina u naučnim krugovima oštra rasprava o pitanju donošenja definitivnog zaključka i vremeniskog fiksiranja odluke o sistematskom istrebljenju Jevreja. U diskusiji su se iskristalisale dve teorijske postavke koje su, izgleda, u neusaglašavajućoj međusobnoj suprotnosti.²⁷ Prema Mejsonovom (Mason) poimanju označavaju se njihovi zastupnici kao intencionalisti, odnosno kao funkcionalisti.²⁸

Intencionalisti - uprošćeno prikazano - polaze otuda da je istrebljenje Jevreja bilo ideološki fiksirana tačka Hitlerovog programa, čije je ostvarivanje eksplicitno najavio još u „Majn Kampfu“ i što je od vremena preuzimanja vlasti 1933. godine, po planu politički realizovao. Intencionalisti gledaju na nacističku jevrejsku politiku - počevši od bojkota jevrejskih radnji 1933. sve do sistematskog

²⁵ (Streit) Štrajt, *Nedrugovi*, str. 117.

²⁶ NOKW-ov dokument 802, Turnerova zapovest svim oružnim i feldkomandanturama, 26. 10. 1941.

²⁷ Godine 1984. održan je u Štuttgartu kongres istoričara, posvećen isključivo ovoj kontroverzi. Referati i diskusije su obnarodovani (Ubistvo nad Jevrejima u Drugom svetskom ratu). Dobar pregled najhitnijih tačaka razmimoilaženja pruža prilog Saula Fridlandera, „Od antisemitizma do istrebljenja“.

²⁸ Mason, *Intention and Explanation, A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism*, str. 23 ff.

skog ubijanja Jevreja 1941. godine - kao na postepenu realizaciju tog Hitlerovog ideološkog cilja. U diskursu o donošenju definitivnog zaključka o „konačnom rešenju putem fizičkog uništavanja“, kao i o vremenu početka masovnog uništavanja, oni zastupaju gledište daje Hitler između proleća i jeseni 1941. možda pismenim, ali verovatno, samo usmenim naređenjem Himleru, Hajdrihu ili Geringu, naložio sistematsko istrebljivanje evropskih Jevreja.

Intencionalistička teorija vidi implicite sliku strogo monokratske strukture na osnovu nacionalsocijalističke vlasti: na čelu sa Hitlerom, koji je sam doneo bitnu političku odluku pri čemu zastupnici ove teorije njegovu isključivu krivicu „doduše izričito ne potvrđuju, ali su ponekad jedva primetno implicirali.“²⁹

Ovom u suštini linearnom, monokauzalnom izvođenju suprotstavljaju funkcionalisti teoriju manje-više anarhične polikratije nacističkog aparata vlasti, koja se i u politici prema Jevrejima sprovodila protivno „firerovskom principu“. Uve Ditrih Adam (Uwe Dietrich Adam) mislio je da „o planiranoj i usmeravanoj politici u ovom pogledu (jevrejske politike - W. M.) ne može da bude reči, da nikada nije postojao opšti plan o načinu, sadržaju i obimu progona Jevreja, te da ni na masovno ubijanje i istrebljivanje Hitler, najverovatnije, nije podsticao kao na *a priori* politički cilj.“³⁰

Polazeći od polikratizma nacističkog sistema, zastupnici ove teorije dolaze do zaključka da nije nužno postojanje pismenog ili usmenog tajnog Hitlerovog naređenja o uništavanju Jevreja, štaviše, ni odluke za „konačno rešenje, te da je do toga moglo da dođe i nadmetanjem težnji između pojedinih centralnih nacističkih instanci.“

Na osnovu njihovih istraživanja zastupnici obeju gledišta naznačili su početak „konačnog rešavanja“ u vremenu između marta i oktobra 1941. godine.

Martin Brosat i Hans Momzen zastupaju gledište da do izričite bilo čije „naredbe za konačno rešenje“ verovatno nikada nije došlo - a tu tezu smatraju drugi istraživači gotovo jeretičnom. U vezi sa donošenjem finalnog zaključka o konačnom rešenju Momzen pominje proces „kumulativnog radikaliziranja“ koji je počeo Hitlerovom „naredbom komesarima“ od marta 1941, pa se postepeno proširio na sve Jevreje.³¹ Brosat, pak, misli da se uništavanje Jevreja zasnivalo na improvizaciji. Usled nemačkih ratnih uspeha, do leta 1941. godine preko 12 miliona Jevreja dospelo je pod nemačku vlast, te bi njihova deportacija postala beznađni poduhvat. „Normativna snaga činjeničnog stanja“ videla je u njihovom uništavanju „najjednostavnije“ rešenje. Kad u kasnu jesen 1941. u Poljskoj više nije bilo prihvatnih kapaciteta za masovne deportacije, aktivirale su se uz Hitlerovu saglasnost najrazličitije službe nacističkog režima, da bi preko akcija uništa-

²⁹ Broszat, *Hitler i geneza „konačnog rešenja“*, str. 745.

³⁰ Adam, *Jevrejska politika u Trećem rajhu*, str. 357.

³¹ „Čini mi se da se proširenje naredbe komesarima na sistematsko masovno uništavanje grupa jevrejskog stanovništva od jula, a naročito u avgustu i septembru 1941, koje se zasniva na firerovoj naredbi, automatski proteglo na sistematsko istrebljenje Jevreja“ (Prilog za diskusiju Hansa Momzena naslovljen: *Ubistvo nad Jevrejima u Drugom svetskom ratu*, str. 191).

vanja makar umanjili broj Jevreja.³² Čak i Brosat, koji je do tada najjače naglašavao polikratsku strukturu nacističkog sistema vladavine, pretpostavlja Hitlerov pristanak pre nego što su najrazličitije nacističke službe mogle da otpočnu istrebljivanje Jevreja.³³

U inače krajnje kontroverzno vodenoj raspravi o pitanju donošenja finalnog zaključka i vremenskog fiksiranja odluke o sistematskom uništavanju Jevreja, između „intencionalista“ i „funkcionalista“ u jednoj tački vlada potpuno jedinstvo: konačna odluka o sistematskom ubijanju Jevreja došla je isključivo „odozgo“, morala je da postoji neka zapovest ili neko uputstvo nacističkog vrha pre nego što se moglo pristupiti uništavanju. Ni pored toga ni intencionalističke, ni funkcionalističke teorije ne mogu adekvatno da objasne finalno odlučivanje za „konačno rešenje jevrejskog pitanja“ u Srbiji. Jer, prvi korak u tom pravcu ovde nije zavisio ni od postojanja sveopšte naredbe za istrebljenje Jevreja, ni od Hitlerove saglasnosti za sistematsko ubijanje Jevreja. U mikrokosmosu Srbiji, u pogledu „konačnog rešenja jevrejskog pitanja“ prekršen je kako hijerarhijski firerski princip (intencionalisti), tako i polikratski, a ipak iz centra dirigovani proces donošenja finalnog zaključka (funkcionalisti) autonomnim odlukama okupatora na periferiji. Vremenski, doduše, paralelno sa procesom odlučivanja centralne nacističke instance, ali nezavisno od nje, donosili su nemački okupacioni organi u Srbiji autonomno konačnu odluku da u svom regionalnom delokrugu otpočnu sa „konačnim rešenjem jevrejskog pitanja“. Generalu Bemeu nije za to bio potreban pristanak njegovog neposrednog pretpostavljenog, niti njegovog vrhovnog firera. Naime, Hitlerov interes za „rešenje jevrejskog pitanja“ bio je neskriven ne samo istaknutim funkcionerima NS-režima, već i Bemeu. Ovaj interes je 1941. godine bio tako očevidan, da se čak i jedan „mali“ Vermahtov general mogao usuditi da nezavisno od nekakve „zapovesti za konačno rešenje“, bez izričitog naređenja - pa čak i bez prethodnog pitanja svog pretpostavljenog - naredi svim trupama sistematsko uništavanje Jevreja. Srbija je, svakako, najizrazitiji primer za to kako je daleko uznapredovala „sposobnost anticipiranja“ u „rešavanju jevrejskog pitanja“ na Vermahtovom planu u jesen 1941. godine.

Ovo teoretsko izvođenje zaključka u suprotnosti je sa Brauningovom ocenom. Brauning, doduše, takođe dolazi do saznanja daje Vermaht u Srbiji samostalno doneo odluku o ubijanju odraslih jevrejskih muškaraca. Ali, pošto se

³² „Meni se, naprotiv, čini da uopšte nije izdato sveobuhvatno naređenje za uništenje, da se 'program' uništavanja Jevreja mnogo verovatnije odvijao počevši od pojedinačnih akcija, pa sve do proleća 1942. postepeno se institucionalizujuć i faktički se razvijajuć i daje nakon uspostavljanja logora uništenja u Poljskoj [...] dobio presudan karakter“ (Broszat, *Hitler i geneza „konačnog rešenja“*, str. 753).

³³ „Daje firer bio u najvećoj meri zainteresovan za rešenje jevrejskog pitanja, to svakako nije mogla biti tajna nijednom istaknutom rukovodiocu nacističkog režima. Pomisao daje tako važne odluke i mere uništenja Jevreja mogao da donosi neko na svoju ruku, bez Hitlerovog odobrenja, nespojivo je sa ovom osnovnom činjenicom kao i sa realnim poimanjem stanja 'Hitlerove države' onoga vremena“. *Isti izvor* (str. 756. f.).

nije mogao odvojiti od traženja „odluke za konačno rešenje u Centra”,³⁴ on naziva ubijanje jevrejskih muškaraca „uvodnim stupnjem konačnog rešenja.”³⁵ Za razliku od Brauninga ja dolazim - isto kao Meseršmit - do ovog zaključka: Na jevrejskim muškarcima je ovde (u Srbiji - W. M.) u to vreme izvršeno „konačno rešenje.”³⁶

Rezultat ovog ispitivanja dovodi time u pitanje paradigmu konačnog zaključka unutar centralnih NS instanci kao nužnu pretpostavku za sprovođenje u praksi sistematskog istrebljenja Jevreja na licu mesta.

Ovaj tipičan institucionalan kaos NS-sistema postojao je i u Srbiji. Paralelno delovanje pojedinih službi čiji su se zadaci i kompetencije izukrštavali i nikad nisu bili jednoznačno regulisani, davali su neprestano povoda borbama zbog konkurencije i radi izvlačenja koristi među okupacionim organima.³⁷ Utoliko više iznenađuje mirno dopunjavanje i saradnja bez potresa između raznih okupacionih organa prilikom likvidacije Jevreja. Ni na jednom drugom poprištu holokausta nisu sve službe tako skladno duvale u isti rog. Moto svih odgovornih glasilo je: „Jevreji moraju da odu, svejedno kako.”

Holokaust je u Srbiji bio zajedničko delo svekolikih okupacionih režima, pri čemu se neposredna odgovornost raznih okupacionih organa menjala. Nadležstva koja su u tome učestvovala delala su upravo na tipično idealan način homogenog aparata, jedan točak se spajao sa drugim, što je omogućilo da proces uništavanja teče neverovatno glatko. Ko je u različitim fazama progona upravo bio glavni vođa - Vermaht ili akciona grupa, vojna uprava ili feldkomandanture - uglavnom je zavisilo od aktuelne situacije. Ukoliko su uopšte bila potrebna uputstva od berlinskih centrala, bila su ona odmah „na licu mesta” prilagođena aktuelnom stanju. Upravo virtuosno su se pri tom smenjivale političke i vojne okupacione službe u predvođenju jevrejske politike, harmonično su se dopunjavale na tako savršen način da su bile gotovo nenadmašne u efikasnosti. U vezi sa ciljem („Jevreji moraju da odu”!) vladalo je među okupacionim organima od samog početka jedinstvo, a što se tiče sredstava koja je valjalo za to primeniti, svaki put je u konkretnim situacijama brzo dolazilo do konsenzusa. Ni u jednom dokumentu koji se odnosi na holokaust u Srbiji, nema ni pomena o nekom konfliktu u vezi sa tim pitanjem između nacističkih okupatora.

Raul Hilberg je jedanput očajnički postavio retoričko pitanje:

„Da li je ta spremnost (za sistematsko ubijanje Jevreja - W. M.) već toliko unapređovala na železnici, u Vermahtu, u partijskim organizacijama, kod okruž-

¹⁴ Brauning je zastupao tezu da Hitler mora da ima definitivan predlog plana „konačnog rešenja” krajem oktobra ili najkasnije početkom novembra 1941. godine i da se „novembar 1941. može smatrati najkasnijim terminom Hitlerovog odobrenja konačnog rešenja” (Browning, *O genezi „konačnog rešenja”*, str. 108).

³⁵ „They (Vermaht - W. M.) found their way to the mass murder of Jews on their own, even before the Final Solution was underway” (*isti*, *Fateful Mouths*, str. 6).

³⁶ Messerschmidt, *Surova odmazda nad jevrejstvom*, str. 126.

³⁷ Očigledan primer za ovakvo razmimoilaženje pruža ogorčeno nadmetanje između načelnika Uprave Turnera i HSSPF Majšnera, koje se završilo krajem 1942. g. Turnerovim premeštanjem (vidi o tome: Browning, *Herald Turner i vojno rukovodstvo u Srbiji 1941-1942.*, str. 351 ff).

nih voda, svuda, čak i bez najave ili uputstva (Od Hitlera - W. M.), da naredbe uopšte više nisu bile potrebne?"³⁸

Bar što se tiče Vermahtovog rukovodstva u Srbiji, moramo na to pitanje svakako da odgovorimo: „Da“.

Uz pomoć Vermahta u Srbiji je likvidacija Jevreja, nakon ugušivanja žena i dece, još u proleće 1942. godine konačno završena - u vreme kada je prva faza industrijskog ugušenja gasom evropskih Jevreja u Belzecu, Sobiboru i Treblinki („Rajnhardova akcija“ pod vodstvom Odila Globočnika) bila tek pokrenuta. Nakon što je akciona grupa A ubila etničke Jevreje, Srbija je bila draga po redu zemlja u kojoj je „konačno rešenje jevrejskog pitanja“ bilo završeno. Kad je u avgustu 1942. godine general Ler (Loehr) postavljen za Vermahtovog zapovednika za Jugoistok u Solunu, ponosno mu je referisao načelnik vojne uprave u Srbiji, SS grupenfirer Harald Turner:

„... Jevrejsko pitanje, kao i cigansko pitanje u potpunosti likvidirano. Srbija je jedina zemlja u kojoj je rešeno jevrejsko pitanje i cigansko pitanje.“³⁹

(Prevela A. Eremija)

³⁸ Priložena diskusija Raula Hilberga, u: *Ubistvo nad Jevrejima u Drugom svetskom ratu*, str. 187.

³⁹ NOKW-oo dokument 1486, Referat načelnika Vojne uprave, SS grupenfirera Haralda Turnera Vermahtovom zapovedniku za Jugoistok, generalu Leru (Loehr), 29. 8. 1942.